

ELŽBIETA BANYTĖ

Nelaimė kaip pasirinkimas

Tomas Venclova, *Nelyginant šiaurė magnetą: Pašnekesiai su Ellen Hinsey*, vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Apostrofa, 2017, 534 p., ISBN 978-609-8205-04-6

Žurnalistas Samas Leithas britų dienraštyje *The Spectator* išspausdino netrumpą pokalbį su Tomu Venclova, besisvečiavusiu Londono knygų mugėje¹. Straipsnio pavadinime Venclova vadinamas „didžiausiu lietuvių poetu“ (panašios nuomonės kartais vis nuskamba ir Lietuvos viešojoje erdvėje), taigi žurnalistas, kuris veikiausiai vertino Venclovos tarptautinį statusą ir profesoriavimo Jeilyje faktą, apytikriai pataikė, nors lietuviško konteksto nežinančiojo šūvis, ko gero, buvo aklas. Interviu pabaigoje yra Venclovai būdinga sausokai ironiška pastabėlė. Paklaustas apie Europoje kylančias nacionalizmo bangas, *Brexitą* ir Putino politiką, jis pareiškė esąs „istorinis optimistas“ – tiki tuo, kad viskas baigsis gerai, bet pats to nebepamatys, ir todėl nėra tiesiog paprastas optimistas, nes suvokia, kiek laiko reikia sudėtingiems procesams. Patylėjęs pridūrė: „Vienas mano bičiulis ukrainietis yra apokaliptinis pesimistas: mano, kad viskas baigsis gerai, tik jau niekas to nebepamatys.“ Ši „istorinio optimisto“ linija galėtų būti laikoma ir vis pasikartojančiu – kartais gana akivaizdžiu, kartais tik numanomu – pokalbių su Ellen Hinsey leitmotyvu.

Yra knygų, kurias gera skaityti vienuoje, kurios kažkuo asmeniškios, intymios, – net ne visada norisi įprastai pasidalinti išpūdžiais su draugais. O yra tokių, kurių puslapius norisi fotografuoti ir iškart siųsti kam nors, kas tokios laikysenos galėtų ilgėtis: *Nelyginant šiaurė magnetą* yra iš pastarųjų, – didžiulis interviu, kuriame be sentimentų, saldumo, netgi truputį nuasmenintai kalbama apie ilgą ir nelauktai įdomų poeto gyvenimą. Žavu tai, kad Venclova, nors save vertina su sveika savigarba, nepasakoja jokių intymių smulkmenų, išskyrus tas,

1 Sam Leith, „The extraordinary life and times of Lithuania’s greatest poet. An interview with Tomas Venclova“, *The Spectator* (2018 03 17), prieiga internetu: <https://www.spectator.co.uk/2018/03/the-extraordinary-life-and-times-of-lithuanias-greatest-poet/>

kurios veikė jį kaip poetą ir kaip disidentą – minimi bičiuliai, žmonos, kai kurie tuo metu sukrėtę įvykiai (pvz., Wojciecho Jaruzelskio susidorojimas su „Solidarumo“ lyderiais), tačiau tik tiek. Jokio perdėto atviravimo, tik intelektualus, gerokai (auto)ironiškas, kritiškas, prikaustančiai įdomus kalbėjimas. Be abejo, galima (ir reikia!) į pasirinktą kalbėjimo toną žiūrėti kiek įtariai – bet koks pasakojimas apie save yra tapatybės konstravimo pavyzdys. Vis dėlto *Nelyginant šiaurė magnetą* taip gerai suredaguota, tokio lygaus tono, kad šito konstravimo neįmanoma nepastebėti ir todėl jis jokių būdu netampa nei bandymu perrašyti asmeninę istoriją, nei slapstymusi.

Knygos žanrą nusakyti sunku: galima tarti, kad tai – intelektualinė autobiografija, galima vadinti tiesiog pokalbių knyga. Intelektualinė autobiografija – labai vakarietiškas, netgi amerikietiškas žanras: kai kuriuose universitetuose net studentai skatinami rašyti, kas jiems tuo metu aktualu, kas daro įspūdį, kokios idėjos naujos ir reikšmingos, ir tai vadinama lygiai taip pat – „intelektualinėmis autobiografijomis“². Venclova, atsakinėdamas į Hinsey klausimus, keliskart mini užrašus, juodraščius ar pan.: tai paaiškina, kaip jis prisimena tiek informacijos – nuo gimimo 1937 m., apie kurį žino iš giminaičių pasakojimų, iki pat 2017 m., knygos išleidimo datos. Pokalbių knyga galbūt yra labiau Rytų Europos žanras: yra publikuoti ir pokalbiai su Czesławu Miłoszu, ir su Josifu Brodskiu, ir Miłoszo susirašinėjimas su Jerziu Giedroycu. Du minėti žanrai suliejami, ir ši sampyna sudaro Venclovos kaip fizinio ir intelektualinio keliautojo prisiminimų esmę: disidentas iš Rytų Europos, turėjęs net kelias rusakalbes žmonas, rašęs lietuviškai, vertęs poeziją iš kelių kalbų, o savo mąstymu ir humoro jausmu – kosmopolitas, liberalių pažiūrų pasaulio pilietis.

Savo laikysena kiek panaši Ellen Hinsey: poetė (kaip rašo įvade, „poetai priklauso vienai giminei“, p. 17), tyrėja (dėsto Amerikoje ir Paryžiuje, 2017 m. pasirodė knyga apie šiuolaikinę Centrinę ir Rytų Europą) ir vertėja (verčia atsiminimus iš prancūzų kalbos, jau išėjo Hélène Grimaud ir Annos Gavalδος memuarai). Jos asmeninio tinklalapio pirmajame puslapyje šiek tiek nustebina Vaclavo Havelo citata, bylojanti, jog totalitarinėmis priemonėmis neįmanoma įsteigti demokratijos, lygiai kaip meluojantys niekada nesukurs tiesos. Hinsey vadina save Amerikos / Europos rašytoja: kažin, ar buvo įmanoma rasti

2 Pz., Niujorko universitete. Prieiga internetu: https://www.gc.cuny.edu/CUNY_GC/media/CUNY-Graduate-Center/PDF/Programs/English/Intellectual-Autobiography.pdf

tinkamesnį Venclovos pokalbių partnerį ilgiems šešeriems susirašinėjimo laikais metams.

Knygos struktūra aiški, gerai apgalvota, tačiau sudaryti ją, ko gero, nebuvo lengva. Pasakojama chronologiškai su nedideliais tokio žanro tekstuose neišvengiamais užbėgimais už akių ar šuoliais į praeitį. Tiesa, jų nedaug, ir tai įvardinčiau kaip vieną knygos plusų: susivaldymas, savotiškas griežtumas tiesiog pasakant „apie tai pakalbėsime vėliau“ neleidžia atsirasti asociatyviam kalbėjimui ir sentimentalumui bei išklysti iš pagrindinės temos. Suvaldyti milžinišką informacijos kiekį padėjo būtent susirašinėjimas – žodiniame pokalbyje atsiranda užpildų ir šuolių. Knygoje yra Hinsey rašyta įžanga, trys dėstymo dalys ir priedai. Kiekviena dalis arba suskirstyta chronologiškai į poeto gyvenimo etapus (pvz., „Maskva 1961–1964“), arba pagal jam svarbius įvykius, vietas, sutiktus asmenis (pvz., „Vilniaus universitetas“, „Anna Achmatova“, „Kalbos ženklas“ ir pan.). Toks pasakojimo skaidymas ne tik parodo, kur yra svarbiausi akcentai tekste, bet ir nesunkiai leidžia grįžti prie kai kurių epizodų vėliau, knygą jau padėjus į šalį. Iš pradžių kiek nejaukiai nustebino priedai – vardų rodyklė, trumpa įvykių chronologija, Venclovos bibliografija, Hinsey pristatymas ir padėkos jai padėjusiems vertėjams. Vis dėlto baigus skaityti paaiškėjo jų vertingumas: net šios recenzijos autorė ties penkišimtuojų puslapiu trumpam pasiklydo tarp visų Venclovos sutiktų Natašų, o anglakalbei publikai, kuriai visų pirma skiriama knyga, ko gero, būtų buvę dar kebliau.

Juokai juokais, tačiau rodyklės ir chronologija aiškiai rodo šios knygos masumą, pranokstantį vieno asmens biografiją. Čia skleidžiasi XX a. II pusėje gyvenusios kartos, o kalbant apie jaunesnius ir vyresnius Venclovos pažįstamus, net kelių – kartų, pasaulėžiūra, tekę išbandymai, pasirinkimai, sąmoningi apsisprendimai dėl išlikimo totalitarinėje sistemoje arba pasitraukimo iš jos. Literatūrinė, biografinė ir istorinė–politinė plotmės nuolat pinamos ir kartais pajvairinamos Venclovos teorinėmis įžvalgomis ar tiesiog įvairių tekstų vertinimais, literatūros proceso faktais, rašytojų skonių įvairove. Pvz., sužinome, kad Miłoszas domėjosi tik nedaugeliu anglakalbių poetų, o į prancūzų poeziją žiūrėjo net truputį iš aukšto; kad mandagioji Achmatova net ir grafomanams sakydavo, kad jų poezija gera, o tikrasis komplimentas būdavo „jūsų poezijoje yra paslapties“; ir t. t. Visi šie faktai, be abejo, tenkina smalsumą apie vienų garsiausių XX a. kūrėjų gyvenimus ir žadina skaitytojo vaizduotę, tačiau lygiai taip pat padeda piešti pasakojamojo laiko panoramą. Esmė, platesni apibendrinimai ir įžvalgos kartais

išsakomi labai aiškiai ir tiesiogiai, bet dažniau juos reikia išgvildinti iš detalių. Pvz., išraiškingas faktas, kad kai kurias knygas disidentai spausdino ant tirpaus popieriaus dėl to, kad, vykstant kratai bute, jas būtų galima tiesiog sumesti į kibirą su vandeniu, apie Sovietų Sąjungą pasako turbūt daugiau nei išsamios analizės ar politologinės įžvalgos.

Nelyginant šiaurė magnetą daug dėmesio kreipiama į disidentinę Venclovos veiklą: savilaidą (vad. „samizdatą“), dalyvavimą Maskvos disidentų rateliuose ir t. t. Ši knygos dalis beve informatyviausia, o politikos, etikos ir literatūros ryšys joje akivaizdžiausias. Svarbiausiu elgesio aspektu Venclova laiko neklusnumą sistemai – nebūtinai herojišką, svarbus ir „kiekvienas mažas neklusnumo aktas“ (p. 473). Tai nėra tušti žodžiai: neklusnumą tenka laikyti sąmoningu Venclovos apsisprendimu ir gyvenimo dalimi, lėmusia daugybę kitų apsisprendimų, pvz., emigruoti vos tapus vienu Helsinkio grupės steigėjų. Svarbu eiti iki galo. Apie sprendimą išsiųsti atvirą laišką į CK rašoma: „Šiaip ar taip, labai aiškiai jaučiau, kad tai takoskyros diena, nes padariau vieną svarbiausių savo gyvenimo sprendimų. Tai, kad jis nebeatšaukiamas, kėlė ypatingą pojūtį – nerūpestingumo arba ‚būties lengvybės‘, kaip rašė Kundera, tam suteikdamas gal kiek kitą prasmę“ (p. 355).

Kodėl taip svarbu šiaušti? Venclova, susidūrus asmeninei sąžinei ir valdžios instrukcijoms, rodos, tiki, jog kompromisai tėra tik laikina išeitis. Ko gero, tiki, kad, keliskart pamelavus iš baimės, vėliau meluojama iš įpročio. Knygoje kritiškai užsimenama apie kai kurių lietuvių poetų bandymus „išsaugoti tautą“, t. y. rašyti apie kaimą, gamtą, mitologiją, gausiai vartoti tautosakos motyvus ir taip tarsi užkonservuoti tam tikrą kultūros klodą. Venclovai tautos saugojimas būtent tokiu pavidalu nebuvo įdomus – iš lietuvių poetų kaip priimtinausius jis išskiria Henriką Radauską ir Alfonsą Nyką-Niliūną bei savo gerą bičiulę Juditą Vaičiūnaitę. Venclovos tautiškumas visų pirma kalbinis. Originaliai vartojama lietuvių kalba, kai atsisakoma klišių ir šampų, jau yra vertinga. Tačiau kalbėdamas apie pažintį su Miłoszu jis nekategoriškai pritaria jo požiūriui, kad kalbą reikia sieti su tikrove, ji negali atplyšti nuo pasaulio: „Šitaip žvelgiant, formos eksperimentai gali virsti pataikavimu valdžiai. Kai kuriais atvejais totalitarizmas leisdavo ir net skatindavo avangardistų ekscentriškumą, idant poetai įsiveltų į grynai estetiškus klausimus ir nebandytų paveikti tikrovės“ (p. 422). Kitaip tariant, būdamas atvirai neklusnus, rezistentas ir pats moraliai nedegraduoja, ir kitiems parodo pasipriešinimo galimybę taip veikdamas tikrovę – būtent todėl Venclova skeptiš-

kai žiūri į „intrastruktūrinius disidentus“, t. y. tuos, kurie gyvena tarsi dvigubą gyvenimą: priešinasi tiek, kiek leidžia sistema, ir veikia jos pačios priemonėmis tada, kai negresia atsakomybė.

Ilgas ir įdomus gyvenimas istoriškai dramatišku metu pasakojamas nuosekliai ir puikiu stiliumi, – tai knygos patrauklumo šaltinis, tačiau minėtas nuoseklumas yra ir jos problema, nes daugybė Venclovos teiginių jau ne kartą skambėjo viešai: ir lietuvių bei lenkų konflikto beprasmiškumas, ir jo alergija nacionalizmui bei provincialumui, ir neaiškus ryšys su komunistu tėvu yra aptarti labai panašiais žodžiais. Todėl tiems, kas skaitė Venclovos *Vilties formos*, *Pertrūkis tikrovėje* ir kt., gali pristigti šviežumo. Tačiau menčiau su poeto veikla susipažinusieji (tarkime, skaitė eilėraščius nesigilindami į biografinius kontekstus) gali būti nustebinti. Pats Venclova savo kūrybą vadina „intymiu dalyku“ (p. 461) ir paskutiniame trečiosios dalies skyrelyje, vykusiai pavadintume „Eilėraščiai. Sankirta“, kalba apie kūrybą kaip gyvenimo tęsinį. Tai tipiška Venclovai: jis, komentuodamas savo kūrybą, visada sako, kad jo eilėraščiai griežtai autobiografiniai, o dalis publikos juos mėgsta už klasicistinę, bet nenuobodžią formą, intelektualumą, netgi poetikos racionalumą – būtent už tai, kad jie neatrodo nei nuoširdūs, nei „asmeniški“ tuo požiūriu, kaip savo visuomenės esame išmokyti mąstyti apie nuoširdumą ir asmeniškumą. Recenzentės nuomone, nesikoncentruojantis į intymias detales nuoširdumas (poezijoje galbūt vadintinas „metaforos nuoširdumu“, gal kaip kitaip, svarbu tik Venclovos atveju nekalbėti apie „išpažintis“) yra viena patraukliausių *Nelyginant šiaurę magnetą* savybių: tai ne banalus širdies liejimas, o veikiau aiškus pasirinkimų pagrindimas ir vertybių išsakymas.

Taip žvelgiant Venclovos sąlygiškas formalizmas, neatitrūkęs nuo gyvenamosios tikrovės, neprieštarauja Lotmano semiotikos principams. Knygoje yra keletas labai įdomių pasažų, kur jis stebėtinai glaustai ir tiksliai nusako tam tikrus teorinius ar plačiąja prasme akademinus pjūvius. Pvz., nors ir pripažindamas, kad Meilė Lukšienė, Irena Kostkevičiūtė ir Vanda Zaborskaitė buvo svarbios, mylimos ir, kiek tai buvo įmanoma, nekomunistinių pažiūrų dėstytojos su stipriu tapatybės jausmu, Venclova subtiliai užsimena, kad

[...] nei Lebedys, nei tos trys dėstytojos nepuoselėjo didelių naujovių. Visiškai atkirsti nuo naujų literatūros srovių, lituanistai tenkinosi vadinamąja kultūrine-istorine mokykla, Rytų Europoje dominavusia XIX amžiuje ir XX amžiaus pradžioje (tik Zaborskaitė domėjosi rusų formalizmu). (P. 159)

Sunku paneigti, kad ši istorinė-kultūrinė paradigma iki šiol naudojama akademiškuose lietuvių literatūros tyrimuose, o mokykloje ji laikoma savaime suprantama ir kone vienintele įmanoma. Kita vertus, Venclova prisipažįsta niekada nesinaudojęs ir Algirdo Juliaus Greimo semiotikos įrankiais, nors kai kurie studentai semiotinį kvadratą buvo išbandę: „Lotmanas man teikė kur kas daugiau „teksto malonumo““ (p. 438). Nors teorinės ir poetinės išvalgos knygoje nedominuoja (matyt, tai sąmoningai pasirinkta atsižvelgus į žanrą ir tikėtiną auditoriją), jos įdomios ir reikšmingos siekiant ne tik geriau suprasti Venclovos kaip akademiko kelią, bet ir dabartinės filologinės kultūros būklę.

Kalbant apie vertes ir vertybes, knygoje ryškus su Venclova kaip eseistu susijęs viešojoje erdvėje dažnai išskylantis nesusipratimas. Dalis auditorijos Venclovą kaip mąstytoją pasmerkia pasirodžius vos ne kiekvienam jo tekstui: esą jis per daug užsipuola Justiną Marcinkevičių, nesaugo lietuvių tautos dėl savo pasidavimo kosmopolitinėms vertybėms, tyčiojasi iš amžinųjų vertybių ir pan. Pokalbiuose su Hinsey minima banga, kilusi pasirodžius esė „Aš dūstu“. Atidžiai perskaičius *Nelyginant šiaurę magnetą* ryškėja visiškai kiti aspektai: itin stiprus tradicinis savo esme kantiškas moralinis imperatyvas – elkis taip, kad tavo elgesys galėtų tapti visuotine norma. Achmatovą, Miłoszą, Aleksandrą Štromą ir kitus „ekstrastruktūrinius disidentus“ Venclova giria būtent už tai, kad jie nesileido palaužiami, kad ir kiek bandyta. Iškalbinga, kad, atvykęs į Ameriką ir praradęs Sovietų Sąjungos pilietybę, Venclova paprašė politinio prieglobsčio Amerikoje, tačiau pasiėmė ne amerikietišką, o lietuvišką pasą iš JAV veikusios Lietuvos ambasados. Daugybė šalių šio paso nepripažino (juk *de facto* Lietuva neegzistavo, tik Lietuvos TSR), o veikliam ir keliauti mėgstančiam dėstytojui tokie suvaržymai buvo kliuvinys, tačiau rinktasi etika, o ne patogumas.

Čia verta prisiminti posmą, iš kurio pasiskolintas knygos pavadinimas – pateikiamas knygos galiniame viršelyje jis tampa visos knygos apibendrinimu:

Ar išloši mane, ar praloši – kol kas nežinia.
Šitos dirvos nusekė, žvaigždynų tankmė išgenėta,
Aš pritraukiu nelaimę, nelyginant šiaurę magnetą,
Lyg magnetas magnetą, nelaimė pritraukia mane.

Nelaimė kaip magnetas yra stipri metafora, tačiau šios knygos kontekste tik pusėtinai tiksli. Taip, skeptiškas mąstytojas ir drąsus provokatorius (aišku,

ši žodį vartoti dera pabrėžiant gerąją jo pusę, juk niekas nepaneigs, kad provokacijos būna vertingos) Venclova buvo disidentas, o disidentų gyvenimas retai kada kasdieniškai laimingas. Ėmus konfrontuoti su režimu, gyvenimas geriausiu atveju pasunkėja, o blogiausiu – paverčiamas neįmanomu arba apskritai nutraukiamas. Venclovai palyginti pasisekė, tačiau sunku suskaičiuoti, kiek artimų jo bičiulių sėdėjo kalėjimuose ar lageriuose. Ramybės ir taikos, lietuvių kultūroje tradiciškai siejamos su laime, panašu, daug nebūta. Venclovos nelaimės buvo iš esmės pasirinktos: jas lėmė nenoras taikstyti su totalitarizmu, aštri socialinė ir intelektualinė kritika, bendravimas su lenkais ir rusais gal daugiau nei su „savaisiais tautiečiais lietuviais“, liberalios (kartais net libertariškos) pažiūros, skepsis ir abejojimas visomis išankstinėmis tiesomis ir žinojimu. Suprantama, tokia bekompromisė laikysena daug kam mynė ant nuospaudų. Taigi jo „nelaimė“ buvo kultūrinis ir sąmoningas reiškinys, o ne beatodairiškas tarsi žemės magnetizmas gamtos dėsnis.

Nelyginant šiaurė magnetą paliečia neįtikėtinai platų lauką: totalitarizmą, disidentus, poeziją ir poetus, ištisą plejadą XX a. intelektualinių žvaigždžių, „samizdatą“, akademinį gyvenimą, moralės bei politikos ryšius. Knyga ne tik teikia tą Venclovos minėtą bartišką „teksto malonumą“, bet ir suteikia gausios medžiagos tiems, kurie tyrinėja sociokultūrinę Lietuvos ar bendrai Rytų Europos istoriją. Ji yra žavingai ironiška, kaip ir daugybė Venclovos tekstų. Pavyzdžiui, prisimindamas Paryžiuje matytą plakatą „Komunizmas – mūsų laikų tiesa ir viltis“, jis prisipažįsta: „[...] man labai knietėjo ten prirašyti *merde*, bet susilaikiau“ (p. 392). Knyga turi ir didelę edukacinę vertę: ko gero, jos ištraukas jaunimui būtų prasmingiau skaityti už kai kuriuos istorijos vadovėlių tekstus.